

В. Шевченко (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ АГРЕСОРІВ (1939–1945 рр.)

Серед проблем історичного минулого увагу широкої громадськості, науковців, як і раніше, незмінно привертає участь українства в подіях Другої світової війни — наймасштабнішому збройному катаклізмі в історії людства. На жаль, непоодинокими є намагання підмінити науковий, об'єктивний розгляд цих проблем «просіюванням» фактів, коли висвітлюються тільки вигідні якомусь автору чи певній суспільній силі події, а інші явища замовчуються, або ж препаруються, «підганяються» під певні концепції чи корисливі інтереси. Це іноді має місце і при визначенні характеру боротьби українців проти фашистських агресорів.

На міжнародних наукових конференціях «Незабутні сторінки. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників» (грудень 2004 р.), «Безсмертя подвигу. До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (квітень 2005 р.), в інших публікаціях автором цієї статті порушувались важливі, як нам здається, питання щодо участі українства у Другій світовій війні¹. За час, що минув після оприлюднення згаданих матеріалів, висловлювались чимало схвальних вигуків, як і критичних зауважень і заперечень проти деяких їх положень. З огляду на важливість проблематики доцільно знову звернути увагу на ряд її аспектів.

Аксіоматичною, на нашу думку, є необхідність примирення тих, хто реально протистояв один одному в 1939–1945 рр., належно вшанувати всіх, хто бився за свій народ проти фашистських полчищ, хто боровся за вільну Україну. Друга світова закінчилася понад 60 років тому. Давно підписані акти капітуляції розгромлених агресорів, укладено мир між народами, які воювали. За вироком міжнародних і національних судів покарані воєнні злочинці. Реабілітовано помилково засуджених, амністовано тих, хто спокутував свою вину. Знайдено порозуміння з чужинцями, які з загарбницькими цілями колись вдерлися на нашу землю. За їх участю в Україні впорядковуються могили вояків, обладнуються відповідні пам'ятні знаки, здійснюються поминальні заходи. Все це, як і взагалі плин часу, наочно показує безглуздість спроб екстраполювати на сьогоднішній день давно минулі протистояння різних в т.ч. вітчизняних суспільних сил ХХ ст., оживити колишні конфліктні ситуації, відтворити силові, зокрема збройні, сутички, взаємно руйнувати пам'ятники, звинувачувати один одного, ґрунтувати на цьому теперішні відносини. Якщо знайдено компроміси з чужинцями, то тим більше треба порозумітись між собою громадянам однієї країни.

Разом з тим, звичайно ж, необхідно завжди пам'ятати пройдений історичний шлях, знати і враховувати досвід і уроки минулого. Це вимагає їх розгляду не в політичній, а в науковій площині, на основі об'єктивності в дослідницьких розвідках. Правдивість пізнавального пошуку несумісна з перекрученням чи замовчуванням фактів, окремими спробами, так би мовити, «підпалити» вітчизняну історію чи її частини, щоб на цьому вогнищі «піджарити пірижок» для задоволення суб'єктивістських чи вузько групових, кланових прагнень, для обґрунтування радянських, пострадянських чи антирадянських легенд. Правдивості, об'єктивності, безсторонності, відсутності упередженості, як і

дотримання інших методологічних вимог справді наукового підходу, вимагає і розгляд питання про характер боротьби українства проти фашистських агресорів у 1939–1945 рр.

З наукової точки зору, і тут неприйнятний спрощений, так би мовити, дитячий підхід: хороша чи погана подія, добрий чи злий історичний персонаж. Суспільні явища мають переважно суперечливий характер, вимагають для їх осмислення використання не двох фарб (біле — чорне), а всієї гами кольорів, показу реального змісту головних тенденцій і наслідків того, що відбувалося. Позитивна оцінка певних подій, конкретних вчинків історичних персонажів чи якихось їх аспектів не спростовує критичного ставлення до негативних сторін перших і негідних дій других. І навпаки. До того ж окремі явища є складовими частинами, а особистості — учасниками загальних суспільних процесів і мають розглядатись у контексті останніх, з урахуванням конкретних історичних умов. Нікому не дано обирати час, в якому він живе. Але знання і врахування певних обставин і умов, в яких доводиться діяти, дає можливість зрозуміти причини і зміст як героїчних вчинків, так і негідних справ.

З об'єктивним баченням несумісні і спроби розглядати історію як політику, звернуту в минуле, трактувати його через призму сучасних подій чи вигод якихось партій, об'єднань, груп. Це призвело б до перетворення цієї галузі знань з науки в прислужницю чиїхось амбіційних пристрастей, олігархічних інтересів, цинічного політиканства. Колишні події були такими, якими вони були в конкретних умовах. Комуś вони подобаються, комуś ні. Але їх не переробити. І ми повинні мати про них точну, правдиву уяву. Історія, писав великий Кобзар, «поема Вольного народу» і радив: «Прочитайте знову // Ту ю славу. Та читайте // Од слова до слова// Не минайте ані титли, ніже тії коми// Все розберіть»².

Справді об'єктивний, правдивий підхід до минулого вимагає насамперед «розібрати» конкретний зміст того, що відбувалось. Це обумовлює необхідність встановити і предмет наукових пошуків, тобто на що спрямована пізнавальна діяльність, що ж вивчається.

Стосовно даної теми її зміст і відповідно предмет наукових пошуків складає участь українства в подіях Другої світової війни. А в ній Об'єднані Нації, в т. ч. США, Велика Британія, СРСР, як було заявлено в Декларації 26 держав, підписаній 1 січня 1942 р. у Вашингтоні, «будучи впевненими, що повна перемога над їх ворогами необхідна для захисту життя, свободи, незалежності і релігійної свободи і для зберегання прав і справедливості як у їх власних країнах, так і в інших країнах... Зайняті загальною боротьбою проти диких і звірячих сил, що прагнуть підкорити світ» і зобов'язувались «використати всі свої ресурси, військові або економічні, проти членів трієстого пакту і тих, хто приєднався до нього...»³. Тобто Об'єднані Нації в 1939–1945 рр. вели війну проти фашистської Німеччини та її союзників, які намагались зробити так званих арійців володарями планети, а інші народи значною мірою винищити, а уцілілих перетворити на своїх рабів.

Цими незаперечними обставинами, в першу чергу, обумовлюється характер, тобто визначальні ознаки, властивості, риси участі українства у Другій світовій війні. Це була боротьба українців з фашистськими агресорами, яка є складовою частиною війни Об'єднаних Націй проти фашистських і мілітаристських держав, які прагнули до світового панування.

Український народ з березня 1939 р. був змушений зі зброєю в руках боронити свої землі від фашистських загарбників і фактично одним з перших на планеті виступав проти них. Із підписанням в 1945 р. делегацією УРСР Статуту ООН Україна, як один з її фундаторів, юридично визнавалась членом Об'єднаних Націй. Тим самим підтверджувався її статус як однієї з воюючих

сторін, яка в складі антигітлерівської коаліції внесла значний вклад у розгром спільного для всього людства ворога в Другій світовій війні. Показово, що Україна саме в такій якості, яка втілювалась тоді в обмеженій радянській формі державності — УРСР, була запрошена до підписання в 1947 р «Паризьких мирних договорів» з розгромленими союзниками нацистської Німеччини — Угорщиною, Румунією, Болгарією.

Українці протистояли фашистським агресора не тільки на своїх вітчизняних землях, але й воювали з нацистською Німеччиною та її союзниками і в складі армій інших держав антигітлерівської коаліції на фронтах у Західній Європі, Азії, Африці. Це, в свою чергу, сприяло розгрому завойовників у прадідівських краях.

Все це загальновідомі об'єктивні факти. Їх ігнорування (ніби такого й не було), голослівне заперечення, висування тез на зразок, що це «українізація советських міфів про Другу світову війну»⁴ виглядають дещо дивними. Щось на зразок: «Цього не може бути, тому що не може бути ніколи».

Таким чином, воюючою стороною в Другій світовій війні Об'єднаними Націями визнана Україна, її народ. Різні суспільно-політичні об'єднання входили до складу цієї воюючої сторони постільки, поскільки вони боролися з фашистськими агресорами. Формування, які підтримували останніх (т. зв. східні батальйони вермахту, Дивізія СС — Галичина тощо) не боронили свій народ від знищення окупантами, допомагали їм як у боротьбі проти Червоної Армії, так і проти руху опору в деяких європейських країнах. Дивізію СС — Галичина, наприклад, один з провідників ОУН М. Лебідь назвав німецькою колоніальною частиною. А О. І. Гриньох (голова закордонного Проводу УГВР) свідчив: «Організуючи дивізію, німці бажали завдати удару існуючому підпіллю і не допустити творення збройних повстанських частин»⁵. До того ж частину особового складу цієї дивізії складали, крім добровольців, люди, які вступали до неї, рятуючись від вивозу на примусові роботи в Німеччину. А один з полків взагалі був сформований з випадкових перехожих, спійманих під час облав на вулицях і вокзалах⁶. І якими б добрими намірами організатори таких формувань не пояснювали пізніше їх створення, реальні минулі події свідчать, що такі підрозділи були колаборантами. В складі вермахту, разом з ним вони воювали проти Об'єднаних Націй.

Нині, через більше як 60 років після закінчення Другої світової війни учасники таких формувань заслуговують співчуття за їх помилки та ілюзії. Україна, як Вітчизна всіх своїх синів і дочок, у т.ч. й тих, що колись оступились чи силою були примушені до співпраці з окупантами (юридично вони були амністовані ще в 50–60 рр. ХХ ст.), має проявляти про них турботу, як і про всіх інших громадян. А все суспільство повинно ставитись до них толерантно, а не ятрити старі рани. Проте співчуття і милосердя не відмінюють фактів. В історичному плані учасники таких формувань не можуть претендувати на звання захисників Вітчизни, бо допомагали ворогу, який намагався знищити наш народ.

Що стосується боротьби різних політичних сил проти радянської влади в Україні, то це інший процес, ніж участь українства у війні Об'єднаних націй проти гітлерівської Німеччини та її союзників. Він мав відмінні від Другої світової хронологію і зміст, відбувався до початку світової війни, в ході її і після її закінчення. Якщо під час протистояння фашистам вирішувалось питання — існувати чи не існувати українському народу взагалі, то у боротьбі з радянською владою відповідні суспільні формування прагнули до більш високої форми української державності, її незалежності, до створення ширших можливостей для економічного, соціального, політичного, культурного поступу всіх прошарків населення України, позбавлення його від сталінського

тоталітарного режиму. Обидва ці процеси є складовими історії України, але вони різні, не співпадають по загальній їх хронології і змісту, потребують відповідного предметного вивчення.

Постільки йдеться про військові дії, то науковий підхід передбачає і точну відповідь на питання: з ким і проти кого вони велися. У зв'язку з цим необхідно правдиво відобразити участь в агресивному вторгненні в українські землі та здійсненні тут жорстокого окупаційного режиму всіх країн, які були союзниками Німеччини в її ганебному поході на схід. Це важливо і з огляду на трактовку деякими авторами воєнних подій в Україні в роки Другої світової як німецько-радянської чи нацистсько-радянської війни⁷. Але разом з німецькими фашистами (нацистами) загарбницькі військові дії в українських землях вели фашистські Угорщина, Румунія, Італія. Перші дві з благословення і підтримки Гітлера, в союзі з ним анексували значні українські території, здійснювали там криваву політику геноциду і пограбування. Тому встановлений ними в наших землях окупаційний режим був німецько-угорсько-румунським, а війну українству довелося вести проти німецько-угорсько-румунських фашистських загарбників.

Важливою методологічною проблемою є вірне датування історичних фактів, науково-обґрунтована періодизація участі українства в глобальному воєнному протистоянні 1939–1945 рр. В деяких виданнях головна увага приділяється воєнним діям в Україні після 22 червня 1941 р., або взагалі з цієї дати починається відлік участі українства у Другій світовій війні⁸.

У зв'язку з цим ще раз підкреслимо, що битви з фашистськими загарбниками українство розпочало ще в березні 1939 р., коли союзник нацистської Німеччини — гортистська Угорщина за підтримки Гітлера напала на Карпатську Україну. Слабо озброєні закарпатські українці при підтримці співвітчизників за кордону першими вступили в нерівні бої із завойовниками. І хоча військові події тоді ще не набули всесвітнього розмаху, саме з цього часу українство було змушене вести війну проти чужоземних зайд. І тут не можна не погодитись з вояком Карпатської Січі П. Стерчо, який писав: «Карпатсько-Українська республіка — це перша держава, що поставила супротив наростаючому імперіалізму Німеччини під кермом Адольфа Гітлера... Оборонна війна Карпатської України проти Мадярщини — це, властиво, початок Другої світової війни»⁹. І масштаби воєнних дій, через закономірний зв'язок суспільних подій, які складали це конкретно-історичне явище — Другу світову війну, нестримно розширювались.

З вересня 1939 р. у збройне протиборство з фашизмом вступили Галичина і Волинь, а також українці, які проживали у Великій Британії, Франції та інших країнах, що протистояли агресорам. З червня 1941 р. у війну були втягнуті всі українські землі, які об'єднувались у складі радянської України як частини СРСР. А після грудня 1941 р. до них долучились українці США, інших антигітлерівських держав.

Викликає певні дискусії використання терміна «вітчизняна» чи «Велика вітчизняна війна» стосовно участі українства у боротьбі з фашизмом в 1939–1945 рр. Дехто ламає чимало списів з метою довести, що вітчизняної війни українського народу взагалі не було. На їх думку слід вести мову про події в Україні в роки Другої світової війни чи про участь українців у ворожих арміях¹⁰. В численних працях українських істориків радянської чи пострадянської доби усталеним стало визначення «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)»¹¹. При такому підході йдеться не про вітчизняну війну українського народу, а про участь української радянської форми державності у відповідній війні СРСР, ігнорується як за змістом, так і за хронологією протиборство з фашизмом українців Закарпаття, їх

держави-Карпатської України, починаючи з березня 1939 р.; Західної України і українців у складі армій країн антигітлерівської коаліції, різних гілок руху опору на окупованих фашистами територіях з вересня 1939 р.

Не розглядаючи тут ідеологем на зразок «тісної згуртованості трудящих навколо КППС як запоруку перемоги» чи про «некорисність для України міфу Вітчизняної війни», зазначимо необхідність об'єктивного підходу і до визначення характеру участі українства в Другій світовій. Тут теж не місце заполітизованості будь-якого напрямку. Суспільству потрібна і корисна тільки історична правда. А перекручення, підтасовки, замовчування фактів, які не вписуються в якісь схеми, приносять лише збитки всім і кожному.

Перш за все необхідно, як нам здається, звернути увагу на те, що всяке визначення має відображати істотні ознаки певного явища. Тому при розгляді правомірності чи неправомірності застосування конкретного терміна треба співвідносити його зміст з основними рисами явища, для характеристики якого він використовується.

Поняття «вітчизна — батьківщина, рідний край» своїми коренями сягає своєї давнини, широко вживається в українській мові¹². Воно відображає як місце народження конкретної особи, так і її зв'язок з певною людською спільнотою, що має свої національні риси, територію, традиції, історичну долю. Використання цього поняття показує ступінь розвитку народу, усвідомлення ним самого себе як певної етносоціальної спільності серед інших народів світу.

Від цього базового поняття походить словосполучення «вітчизняна війна — війна за свободу і незалежність своєї Вітчизни, проти загарбників»¹³. Ці вислови, ще входять до основної української лексики, століттями використовували і пересічні люди, і письменники, урядовці і різні державні структури. Згадаймо «Конституцію» (1710 р.) Пилипа Орлика, в якій йшлося про «палкого оборонця одвічних прав і вольностей Вітчизни, звиятного гетьмана вічної пам'яті Богдана Хмельницького», про «довгу і криваву війну» під його проводом, коли було визволено «пригнічену козацьку націю», про «чужинські підступи, зловорожі Вітчизні, її правам і вольностям», про необхідність шанувати «гідних і особливо заслужених перед Вітчизною», про соборність Вітчизни тощо¹⁴. І. Котляревський ще 1798 р. написав знамените: «Любов к отчизні до героїнь, // Там сила вража не устоїть, // Там грудь сильніша од гармат»¹⁵. З ним перегукується заклик великого Кобзаря «свято життя пожертвувати вітчизні»¹⁶. Слова і словосполучення «вітчизна», «боротьба за вітчизну» використовуються і в інших слов'янських мовах. В XVI ст. термін «вітчизна» набув поширення в Речі Посполитій, коли влада почала апелювати не до «підданих», а до громадян. «Найбільш актуалізованими в терміні «Вітчизна», відзначається в «Енциклопедії історії України», залишаються його політичні (державні) складові, як наприклад, у словосполученні «вітчизняна війна»¹⁷. В Росії в липні 1812 р. цар Олександр I у своїх зверненнях писав: «Воины! Вы защищаете веру, отечество, свободу»¹⁸. 1815 р. російський письменник Ф. Глинка публікує статтю «Рассуждения о необходимости иметь историю Отечественной Войны 1812 г.»¹⁹. Поняття «вітчизняна війна» як війна проти загарбників, за свободу своєї вітчизни використовувалась у багатьох наукових виданнях²⁰.

Термін «Велика Вітчизняна війна» застосовував В. І Ленін, позначаючи ним війну на захист соціалістичної Вітчизни, проти вторгнення армій іноземних держав у 1918–1920 рр.²¹ Після нападу гітлерівців на СРСР нарком закордонних справ В. Молотов у виступі по радіо 22 червня 1941 р. заявив, що відповіддю на це буде переможна вітчизняна війна за батьківщину, за честь, за свободу²². І надалі в партійно-державних документах, численних матеріалах газет, журналів і радіо, в літературних творах, кінофільмах цей термін став основним для визначення характеру війни проти гітлерівської Німеччини та

її союзників. Зокрема, в кінці кожного наказу Верховного Головнокомандуючого, які майже щоденно передавались по радіо і публікувались у пресі, в досить емоційній формі нагадувалось про зміст поняття «вітчизняна війна» як «боротьби за свободу і незалежність Батьківщини». При цьому неодноразово вказувалось, що її ведуть «народи (не один народ, а народи — *Авт.*) нашої країни проти озвірілого ворога, відстоюючи честь і свободу своєї батьківщини»²³. Тобто Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу розглядалась і як вітчизняна війна кожного народу, що входив до його складу, за свою батьківщину.

Ряд авторів справедливо відзначають, що радянська влада майстерно використала старовинний термін «вітчизняна», «Велика вітчизняна війна» з пропагандистською метою, для ідеологічної обробки населення в протистоянні з фашизмом²⁴. Але це не може служити аргументом проти вживання такого поняття. Адже кремлівське керівництво використало (теж майстерно) і багато інших загальноживаних термінів, і українську мову, і твори українських класиків і т. д. і т. п. у цій боротьбі. То, за логікою прихильників таких поглядів, усі ці духовні цінності теж треба оголошувати міфом і відмовлятись від них? Відповідь очевидна. До того ж не можна не зважати і на те, що термін «вітчизняна війна» сприяв духовному налаштуванню вояків, усіх громадян на протистояння безжальному ворогу.

Отже, застосування радянським керівництвом терміна «вітчизняна війна» не може бути причиною для заперечення такого характеру війни українства проти фашизму, бо характерні риси її відповідають змісту цього поняття. Та й нагадаємо, що, як йшлося вище, воно народилось не в 1941 р., має свою етимологію.

Як свідчать словники, матеріали про застосування цього поняття, в різні часи термін «вітчизняна війна» використовувався для характеристики збройної боротьби того чи іншого народу на захист рідного краю проти іноземних загарбників. Відповідно в такій війні у воєнних діях проти супротивника беруть участь не одні регулярні війська (як було, наприклад, під час Першої світової війни), а більшість здатних носити зброю громадян країни при підтримці переважної частини населення, суспільно-політичних сил, партій, об'єднань. Вони всіма доступними воєнними, економічними, ідеологічними засобами чинять опір загарбникам. При цьому армія втрачає замкнутий характер, разом з регулярними військами бої ведуть різні формування — народне ополчення, партизани, підпілляники, повстанські загони тощо. Тобто вітчизняну війну ведуть не тільки певні держави та їх структури, а більшість народу, який використовує різноманітні форми протидії ворогу. В ній застосовується весь притаманний відповідному часові арсенал зброї, прийомів наступальної та оборонної стратегії й тактики. Битви відбуваються і на суходолі, і на морях та річках, і в повітрі, і в горах та пустелях — на всіх можливих театрах воєнних дій. Вітчизняній війні притаманні не тільки воєнні дії на фронтах, але й у ворожому тилу. Вона спрямована на знищення як військ і зброї противника, так і його шляхів сполучення, виробництв, складів. Вітчизняна війна має затяжний, упертий, кривавий і винищувальний характер, бої ведуться за кожний клаптик рідної землі і протягом довгого часу.

Саме такий характер мали воєнні дії з боку тих народів, які стали об'єктом фашистської агресії в 1939–1945 рр. Для жертв нападників Друга світова з самого початку стала й вітчизняною війною. На теренах СРСР в т. ч. і в Україні використовували вказаний термін. В інших країнах застосовували свої аналогічні визначення, виходячи із словникової лексики відповідних мов і традицій. Так, бойові дії проти нацистської Німеччини та її союзників на захист своєї країни британці назвали «битвою за Англію», «боротьбою за існування

англійців»²⁵, народи Югославії — «національно-визвольною війною»²⁶. Але всі ці визначення кореспондуються один з одним, бо мають один і той же зміст: війна з агресорами, за свободу своєї для кожного народу Вітчизни.

Звернемо увагу ще на один ключовий момент, згадувати про який уникають супротивники використання терміна «вітчизняна війна» щодо боротьби українства з фашизмом. Ніхто з них не вказує, що Гітлер і його союзники ставили завдання здобути життєвий простір для т. зв. арійської раси шляхом загарбання родючих земель на сході, передовсім в Україні. Для цього вони хотіли **знищити** більшість українців, а тих, що виживуть — перетворити на покірних рабів. Йшлося, таким чином, про **припинення існування** українського етносу. Ріббентроп ще в 1937 р. відверто заявив: «Стосовно Білорусії і України, то ці території абсолютно необхідні для забезпечення майбутнього існування німецького рейху, який нараховує 70 мільйонів душ»²⁷.

В таких умовах не залишилось іншого як захищатись, на нахабний напад відповідати силою, протистояти загарбникам, усіма методами рятувати себе, своїх близьких від загибелі, всю націю від зникнення. Тому і знайшов відгук у більшості українців термін «вітчизняна війна», бо він відображав головну суть збройного протистояння фашизму.

Звичайно, було перекрученням історичної правди зображувати події, особливо на початку війни Німеччини та її союзників проти СРСР так, що «згуртовані навколо КПРС» всі і відразу сприйняли характеристику протиборства з фашизмом як «вітчизняну війну» і з палаючими від ентузіазму очима йшли в бій. Поряд з проявами масового героїзму було чимало тих, хто сподівався з приходом чужинців позбавитись від сталінського тоталітарного режиму, з їх допомогою відновити суверенну українську державність. Та й війна, як всяке збройне протиборство з її фізичним і моральним насильством, загибеллю величезної кількості людей, руйнуваннями, стражданнями викликала у багатьох природний страх, бажання як не будь уникнути особистої участі в цих кривавих подіях. Хтось намагався скористатися воєнною ситуацією з корисливою метою. Саме на такій основі мало місце чимало випадків дезертирства, ухиляння від призову в армію і прямого співробітництва з окупантами. Але скоро виявилось, що фашистський окупаційний режим був ще гірший від попереднього. Суворі реалії безжальної політики фашистів наочно показали, що вони прирекли український народ більшою частиною на винищення, меншою — на перетворення в слуг німецьких, угорських, румунських панів. Відповідно до цього фашисти як стратегію свого ставлення до українців та інших неарійських народів проголосили підкорення та безмежну експлуатацію їх, «ліквідацію» непокірних та «зайвих» (з точки зору окупантів) людей не німецької, не румунської, не угорської національностей.

Гітлер неодноразово відверто заявляв, що Україна потрібна для того, щоб забезпечити достаток великій Німеччині. При цьому він вважав необхідним позбутися на Сході від місцевого населення шляхом вигнання його, щоб колонізувати територію, яка звільниться, німцями. Йому вторив всемогутній шеф гестапо Г. Гімлер: «Ми хочемо, щоб на сході жили виключно люди чистої німецької крові». В одному з його циркулярів вимагалось, «щоб на цій території щезли такі народності, як українці, гораки і лемки»²⁸. З цією метою використовувалися і концтабори, і фізичне знищення мільйонів, і організований голод, і відсутність медичної допомоги, і масова депортація для примусової праці в народному господарстві Німеччини тощо.

Расова територія, фашистська ідеологія, відповідна політика нацистської Німеччини, її союзників стали головною причиною 2-ї Світової війни. Саме німецькі фашисти, одурманивши свій народ облудною ідеєю світового панування, розпочали і вели її.

Не можна також не зауважити, що агресію в українські землі фашисти почали майже за півроку до укладення пакту Ріббентропа-Молотова. Не цей договір, при всій його неоднозначності, привів до війни. При різних чинниках, які сприяли початку фашистської агресії і впливали з політики західноєвропейських держав, США і СРСР, завойовницьку війну розпочали все ж фашистська Німеччина та її союзники. На них передусім лежить історична відповідальність за вибух цього небаченого воєнного катаклізму.

Почавши військові дії, фашисти відразу ж приступили до територіального розчленування України, ліквідації її населення і державності спочатку — Карпатської України, а потім і обмеженої її форми — УРСР.

І тут слід відзначити, що активними учасниками першого збройного опору українців агресорам на вітчизняних землях були і члени національних організацій. Саме члени ОУН М. Колодзінський, З. Коссак, О. Гасин та інші стояли біля витоків Карпатської Січі²⁹. Колодзінський (псевдонім Гузар) очолив її штаб, а пізніше героїчно бився з нападниками, був тяжко поранений і позвірячому вбитий угорськими загарбниками. Перед смертю він сказав пророчі слова: «Коли вже немає розумного виходу з такого становища, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для майбутніх поколінь»³⁰.

Отже, саме з березня 1939 р., коли почалася вітчизняна війна українства, проти фашистських загарбників боролись різні політичні угруповання в т. ч. і ОУН. В діяльності останньої були, що теж не можна забувати, намагання використати співпрацю з окупантами для вирішення поставлених завдань. Згадаймо хоча б батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», участь у боротьбі з польським і радянським партизанським рухом, створений під опікою чужинців Український національний комітет, обопільне з деякими керівниками радянського партизанського руху невміння чи небажання знаходити взаємні компроміси, важке поранення генерала М. Ватутіна та ін³¹. Окрім згаданої вище активної участі в боротьбі із загарбниками в Закарпатті, протидія вивезенню продовольства і молоді в Німеччину, напади на німецькі гарнізони, місцеву окупаційну адміністрацію, обмеження панування гітлерівців на Волині та Поліссі містами і головними шляхами тощо³². Все ж при всій непослідовності в діяльності цієї та інших організацій у 1939–1945 рр., їх прямому протиставленню між собою на шкоду загальній справі, все ж і їх, хоч і періодична, участь, зокрема в 1943 — першій половині 1944 рр., в боротьбі з агресорами підтверджує вітчизняний характер війни з останніми. На жаль, події 1939 р. не насторожили тих, хто ще продовжував сподіватись на допомогу фашистської Німеччини у відновленні самостійної України. За ілюзії довелося дорого заплатити. Нацизм нікому не дав свободи, у т. ч. і німцям, не міг він принести волю й Україні.

Про відсутність у нацистів зацікавленості у соборній Українській державі свідчить і те, що при укладенні в 1939 р. з тактичних міркувань пакту про ненапад з СРСР (договір Ріббентропа-Молотова), вони аж ніяк не передбачали об'єднання з Україною всіх її прадавніх земель. Погодившись на входження в УРСР Західної України, німці не дбали про об'єднання з нею, наприклад, Холмщини чи Лемківщини, де українці становили більшість населення. Та й повернення західноукраїнських земель у лоно Батьківщини вони розглядали як тимчасове явище, певну поступку, яка має перехідний характер.

Відразу ж після початку 22 червня 1941 р. війни з СРСР загарбники приступили до краєння по живому української території, підпорядкування її своїм інтересам.

Не здійснились, та й не могли здійснитись ілюзорні сподівання на допомогу гітлерівської Німеччини у відновленні української державності. Спроба

членів ОУН проголосити 30 червня 1941 р. у Львові Українську державу через декілька днів була рішуче зупинена окупантами. Новостворений уряд на чолі з Я. Стецьким було розігнано, його членів заарештовано.

Отже, в роки Другої світової війни український народ, починаючи з 1939 р., боровся проти фашистських загарбників, за своє існування, свободу, за прадідівські землі. Така збройна боротьба відповідає визначенню: «вітчизняна війна». Цей термін, що був усталений історичною традицією, знайшов відгук у більшості громадян України, закарбувався в їх пам'яті, ототожнюється ними з героїчними захистом своєї Вітчизни в 1939–1945 рр. Відмова від такого визначення не відповідала б історичній правді.

Іноді заперечення правомірності застосування цього терміна обґрунтовують численними прорахунками і недолугими діями сталінського керівництва, які під час війни принесли чимало збитків і невинуватих втрат³³. Звичайно, помилки і просто злочини сталінського тоталітарного режиму не можуть виправдати ні час, ні люди, ні обставини. Але це не міняє характеру війни українства проти фашистських загарбників, який гітлерівці прирекли на зникнення. І народ не тотожний сталінізму. Не сталінський режим захищали українці, а себе, свою землю, свою Вітчизну.

Не можна не брати до уваги і те, що у всякому тотальному збройному протистоянні (а саме таким була Друга світова війна) діє жакхливий закон: зруйнуй все, що може прислужитись ворогу; убивай супротивника, тому що цього вимагає присяга, почуття обов'язку, страх, розуміння, що необхідно знешкодити того, хто тебе хоче і може вбити. Коли це стає правилом для мільйонів — події набувають велетенського і безжального розмаху.

Не випадково У. Черчілль назвав, наприклад, важким рішенням свій наказ (липень 1940 р.) знищити флот давнього союзника — Франції, коли стала очевидною загроза захоплення його Німеччиною та Італією. При цьому загинуло багато французьких моряків, що з жахом дивились на спрямовані в їх бік англійські торпеди і гармати, якими розстрілювали кращі французькі кораблі з їх командами. Пізніше британський прем'єр писав: «Цей крок був жакхливий, але він був необхідний... Англія завдала жорстокого удару своїм кращим друзям і забезпечила собі тимчасове незаперечне панування на морі.»³⁴. Безпосередньо на Британських островах на випадок вторгнення нацистів, як свідчив той же У. Черчілль, «були підготовлені плани негайного знищення ресурсів, які б у випадку їх захоплення були корисними ворогу, знищення портів споруд, створення вирв на головних дорогах, виведення з ладу автотранспорту, телефонних і телеграфних вузлів, рухомого складу і залізничних шляхів, перед тим якби ми втратили контроль над ними, — все це було заплановано до найменших подробиць»³⁵.

Вистачило й помилок політичного та військового керівництва практично всіх західних держав. Це призвело до їх нищівного розгрому фашистами. Та й у Британії, яка одна ледь вистояла після поразок 1940 р. на континенті, суворій критиці піддавався уряд за Мюнхенську (1938 р.) угоду, інші прорахунки. Особливо доставалось воєнному командуванню, яке, «завжди готується до минулої війни»³⁶, допускало багато упущень. А скільки прорахунків допустило сталінське керівництво через свою некомпетентність і тоталітаризм, що негативно позначилось на протистоянні фашизму українського народу. Тут і необачний демонтаж оборонних споруд на західних рубежах, які існували до 1939 р., і непростимий прорахунок у строках можливого нападу гітлерівців, і застарілі стратегія і тактика воєнних дій, і масові репресії проти військових, конструкторів, вчених, селян і робітників, інтелігенції, учасників національно-визвольного руху і т. д. і т. п. А якої, крім виключно негативної, оцінки заслуговують розстріли органами НКВС в'язнів у тюрмах міст, які залишала відступаюча

Червона армія, чи направлення щойно мобілізованих ще не навчених, не озброєних призовників безпосередньо в бій?

Радянське керівництво з граничною жорстокістю використало попередній досвід боротьби з дезертирством і добровільним завданням у полон. Адже сумнозвісний наказ Сталіна № 227 від 26 липня 1942 р. значною мірою ґрунтувався, а в ряді місць повторював приписи, які існували, наприклад, у російській царській армії. Так, у ст. 248 «Военных постановлений», наказах командуючих армії в 1914 і 1915 рр. (під час Першої світової війни) вимагалось: «Для малодушних, які... здаються в полон, не повинно бути ніякої пощади. По тих, хто здається в полон, повинен бути спрямований вогонь і з гвинтівки, і з кулеметів, і з гармат.» Їхні сім'ї було позбавлено відповідної грошової допомоги. По закінченні війни «полонені, які повернуться на Батьківщину, підлягали негайному суду, як зрадники»³⁷. Все це було застосовано і в Червоній армії часів Другої світової війни, але на додаток сім'ї тих, хто попав у полон, репресувалися.

Партійне і державне керівництво СРСР і УРСР намагалось здобути певну вигоду від використання національних цінностей українського народу (про що вже йшлося вище), але не зуміло в той же час задіяти потужну енергію національно-визвольних рухів. Хто знає, як розвивались би події, якби у директиві політбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) керівництву партизанських загонів поряд з рекомендацією не виступати збройно проти загонів націоналістів не була викреслена теза (що була в проекті цього документа) про необхідність вміло використовувати всі сили, які виступають проти німецьких загарбників, а були б підтримані намагання деяких партизанських командирів щодо координації бойових дій партизанів з вояками УПА³⁸.

Ці й інші прорахунки і прямі злочини сталінського режиму значною мірою ускладнювали досягнення перемоги, множили невиправдані втрати. Але все це не міняло і не могло змінити визвольну, вітчизняну природу війни українського народу проти фашистських загарбників.

Дехто висловлює заперечення і проти оцінки вигнання фашистських окупантів з наших земель як визволення України. Бо скористався таким перебігом подій сталінський режим, була відновлена радянсько-партійна державна структура з обмеженням прав і свобод людини, придушенням демократичних тенденцій суспільного розвитку, голодомором 1946–1947 рр., таборами ГУЛАґу, переслідуваннями учасників національно-визвольного руху, виснаженням матеріальних і духовних сил народу в гонці озброєнь тощо. Це — правда, яку ніколи не можна забувати і не оцінювати відповідним чином. Але не вся правда. З вигнанням фашистів в Україні припинились всеосяжні воєнні дії, безперервні руйнування в їх ході народного господарства, тотальне знищення населення, ліквідована загроза зникнення українського етносу. Тяжкою працею народу були відбудовані заводи, фабрики, шляхи сполучення, поволі, особливо в 50-х рр., відновилося сільськогосподарське виробництво, запрацювали школи, культосвітні і вищі навчальні заклади, наукові установи, лікарні і т. д. Було досягнуто соборності українських земель, відновлено обмежену державність у формі УРСР, яка певною мірою повернулася на міжнародну арену. Все це вигідно відрізняло стан справ в українських землях від того, що творилося в них під час гітлерівської окупації.

Звичайно, все це не пом'якшує безмірної і непростимої вини сталінського режиму за його злочини, але й не відмінняє доброго, що було створено надважкими зусиллями народу після визволення від фашистів. Не відповідає дійсності, наприклад, твердження, що після приходу радянських військ «на визволених територіях пріоритетну німецьку мову замінила не українська, а російська.»³⁹. Дійсність, як свідчать архівні джерела, все ж була дещо іншою.

По мірі визволення України повсюдно поновлювалась зруйнована окупантами система освіти. При цьому в абсолютній більшості загальноосвітніх шкіл навчання здійснювалось українською мовою. Так, у такій східній області як Харківська в 1943–1944 навчальному році в школах з українською мовою викладання навчалось 123,7 тис. а в 1944–1945 навчальному році — 172,1 тис. учнів, що становило близько 80% загальної їх кількості⁴⁰. Це значно більше, до речі, ніж зараз навчається учнів українською мовою на Харківщині. А в центральних, західних областях цей відсоток був ще вищий.

Повторимо, все це ні в якій мірі не пом'якшує претензій до сталінського режиму. Але й очевидними є і явища дещо іншого порядку. І якщо відійти від пропагандистсько-ідеологічних екзерсисів, а дійсно стати на ґрунт історичних фактів і правди, то треба бачити всю розмаїту і строкату, суперечливу картину буття українців у 1939–1945 рр. Врешті-решт такі незаперечні надбання перемоги слугували важливим чинником проголошення незалежної України. Все-таки збулися пророчі слова В. Винниченка, який писав: «Так, форма української державності за цього відтинку нашої історії (радянського періоду — *Авт.*) не є задовільна для нас... Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів»⁴¹.

Україна має нині кордони, встановлені в результаті визволення її від фашистських загарбників, попри всі труднощі йде по шляху розвитку демократичного суспільства і соціально-економічного поступу. На міжнародній арені, зокрема в ООН, відчутно звучить голос нашої незалежної України, яка стала одним з фундаторів цієї всесвітньої організації внаслідок доленосної перемоги у Великій Вітчизняній війні проти фашистських агресорів 1939–1945 рр.

¹ Шевченко В. Ф. Вітчизняна війна українського народу проти фашистських агресорів. 1939–1945 рр. (деякі методологічні аспекти) // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 9. — Ч. 1 — К, 2005. — С. 273–282; *Його ж.* Фашистський окупаційний режим в Україні і Велика Вітчизняна війна українського народу проти агресорів. 1939–1945 рр. // Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвячені 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні — К, 2005. — С. 13–26; *Його ж.* Битва за право Бути // День. — 2005. — 6 трав.

² Шевченко Т. Кобзар — К., 1976. — С. 255.

³ Общая Декларация двадцати шести государств, подписанная 1 января 1942 г. в Вашингтоне // Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. — Т. 1 — М, 1946. — С. 194.

⁴ Див. *Сербин Р.* За яку спадщину? — К, 2002. — С. 58.

⁵ Броди. 36. статей і нарисів. — Мюнхен, 1951. — С. 36.

⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 359.

⁷ Див. наприклад, *Субтельний О.* Україна: історія. — К, 1991. — С. 414; *Пігідо-Правобережний Ф.* Велика Вітчизняна війна. — К., 2002. — С. 208 та ін.

⁸ Історія Української РСР у 8 томах — Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) — К., 1977; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 100–105 та ін.

⁹ *Стерчо П.* Карпатсько-Українська держава — Львів, 1994. — С. 219.

¹⁰ *Сербин Р.* За яку спадщину? — С. 14, 15 та ін. *Його ж.* Українці у ворожих арміях у Другій світовій війні // Друга світова війна: український вимір. Матер. доповіді на міжнародній науковій конференції 29 вересня 2005 р. — С. 3.

- ¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — С. 17.
- ¹² Етимологічний словник української мови. У 7 томах — Т. 1. — К., 1982. — С. 152, 406, Словник української мови. Упоряд. Б. Грінченко. В 4 томах — Т. 3. — К., 1996. — С. 33, 77; Словник української мови. В 11 томах. — Т. 1. — К., 1970. — С. 112, 690; Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2005. — С. 191.
- ¹³ Словник української мови. В 11 т. — Т. 1. — С. 690; Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 191.
- ¹⁴ Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорізького, укладені 5 квітня 1710 р. // Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 2003. — С. 181, 191–194.
- ¹⁵ *Котляревський І.* Поетичні твори. Драми. Листи. — К., 1982. — С. 156.
- ¹⁶ *Шевченко Т.* Повне збір. творів. В 10 т. — Т. 1. — К., 1963. — С. 212.
- ¹⁷ Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1. — К., 2003. — С. 583–584.
- ¹⁸ Цит. по *Манфред А. З.* Наполеон Бонапарт. — М., 1989. — С. 609.
- ¹⁹ Енциклопедія історії України — Т. 2. — К., 2004. — С. 115.
- ²⁰ *Михайлівський-Данилевський Д.* Описание Отечественной войны 1812 г. — СПб, 1843; Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.). — СПб, 1888 та інші
- ²¹ Див. *Ленин І. В.* Полн. собр. соч. — Т. 35. — С. 257–258, 295 та ін.
- ²² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. — Т. 1. — С. 129.
- ²³ Див. *Сталин І. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза — М., 1944. — С. 47.
- ²⁴ Див, наприклад, *Сербин Р.* За яку спадщину? — С. 6, 13–16 і т.д.
- ²⁵ Див. *Черчилль У.* Вторая мировая война. — М., 1991. Кн. 1. — С. 441. Кн. 2. — М., 1991. — С. 7.
- ²⁶ *Тито І. Б.* Избранные статьи и речи, — М., 1973. — С. 156, 158, 160 та ін.
- ²⁷ *Черчилль У.* Вторая мировая война. Кн. 1 — М., 1991. — С. 102.
- ²⁸ Цит. по Безсмертя. Книга пам'яті України. — К., 2000. — С. 174.
- ²⁹ Нариси історії Закарпаття. — Т. 2. Ужгород, 1995. — С. 307–308.
- ³⁰ Голос України. — 1999. — 30 липн.
- ³¹ Див. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія — К., 2005. — С. 56–75, 199–217, 295–302.
- ³² Там само. — С. 181–199.
- ³³ Див. *Пігідо-Правобережний Ф.* Назв. праця. *Сербин Р.* За яку спадщину? та ін.
- ³⁴ *Черчилль У.* Вторая мировая война — Т. 1. — С. 403–407.
- ³⁵ Там само. — С. 382.
- ³⁶ Там само. — С. 217.
- ³⁷ Первая мировая. Воспоминания, репортажи, очерки, документы. — М., 1989. — С. 29, 40.
- ³⁸ Див. *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. — 1918–1991 — К., 2005. — С. 79–80.
- ³⁹ *Сербин Р.* Українці у ворожих арміях у Другій світовій війні. — С. 5.
- ⁴⁰ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. — Ф. 1, оп. 73, спр., 87, арк. 31, арк. 31; спр. 93, арк. 25.
- ⁴¹ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 13.